

**Володимир Щербицький і Михайло Горбачов:
висвітлення взаємовідносин в історіографії та мемуарах**

У статті розглядається висвітлення в історичній літературі та мемуарах стосунків В.Щербицького та М.Горбачова у роки Перебудови.

Ключові слова: В.Щербицький, М.Горбачов, Перебудова, історіографія, мемуари.

В статье рассматривается освещение в исторической литературе и мемуарах отношений В.Щербицкого и М.Горбачева в годы Перестройки.

Ключевые слова: В.Щербицкий, М.Горбачев, Перестройка, историография, мемуары.

The article deals with the reflection in historical literature and memoirs of relations of V.Shcherbitskyi and M.Gorbachev during the Perestroika.

Key words: V.Shcherbitskyi, M.Gorbachev, Perestroika, historiography, memoirs.

Постаті В.Щербицького й М.Горбачова назавжди увійшли в нашу історію. Їх стосунки багато в чому визначали перебіг Перебудови в Україні. Вивчення цих відносин дає змогу проникнути в закулісні сторінки політичного процесу. Сьогодні вже написано чимало досліджень з історії Перебудови, біографії обох політичних діячів, в яких певною мірою розкриваються їх стосунки.

Завданням цієї статті є висвітлення відображення відносин В.Щербицького та М.Горбачова в історіографії та мемуарах, впливу цих стосунків на суспільно-політичне життя та економічний розвиток України, на перебудовний процес.

В історіографії існує два підходи до особистості В.Щербицького, які визначають відповідне ставлення і до М.Горбачова. Історики старшого покоління (І.Курас, П.Тронько), вказуючи на неоднозначність постаті багатолітнього українського партійного лідера [12, с. 491–493], бачать в його діяльності багато позитиву для України, розглядають його особу як сина свого часу, коли політичні рішення для України приймалися далеко за її межами [24, с. 109].

Молодше покоління істориків, чиє становлення припало на роки Перебудови (В.Баран, В.Даниленко, Д.Табачник, В.Литвин, Ю.Шаповал), скептично ставляться до постаті В.Щербицького, більше симпатизуючи М.Горбачову. Деякі історики, як, наприклад, Я.Грицак, навіть застосовують термін "режим Щербицького". Вони продовжують історіографічну традицію української діаспори, де В.Щербицького розглядали як представника "московської окупаційної влади" (А.Камінський, Б.Кравченко, Р.Сольчаник, О.Субтельний, Р.Шпорлюк). Найбільш детальне дослідження Перебудови в Україні належить О.Бойку, який, щоправда, мало уваги приділив персоналіям керівників СРСР та України [3].

Однак в цілому історики мало уваги приділяли стосункам В.Щербицького та М.Горбачова. Вітчизняні дослідники більше зосереджувались на таких питаннях, як зародження опозиційного руху, політичне протиборство КПУ та національно-демократичних сил, боротьба за незалежність. З кон'юнктурних міркувань деякі історики навіть намагаються уникати в назвах своїх праць слова "СРСР", не кажучи вже про прізвища партійних і державних керівників.

Важливе місце у вивченні Перебудови займає мемуарна література. Як слушно зауважив О.Бойко, її особливість полягає в тому, що більшість спогадів мають не лише інформаційний, але й дослідницький характер [3, с. 14]. А це дозволяє віднести значний пласт мемуаристики до джерел та історіографії одночасно.

На жаль, мемуари більшості радянських керівників слабо використовуються при написанні історичних досліджень. Це не в останню чергу зумовлено позицією мемуаристів, які виступають з позицій збереження СРСР та захисту комуністичних ідей, що не вписується в панівну парадигму української історіографії.

Серед авторів мемуарів, які приділили увагу стосункам В.Щербицького та М.Горбачова, варто назвати першого Президента України Л.Кравчука, голів Ради Міністрів УРСР О.Ляшка та В.Масола, секретаря ЦК КПУ Я.Погребняка, помічника першого секретаря ЦК КПУ В.Врублевського, завідувача відділу ЦК КПК Г.Крючкова та ін. Слід згадати також збірник спогадів про В.Щербицького, серед авторів якого члени Політбюро і секретарі ЦК КПРС І.Грінцов, Ю.Єльченко, Є.Качаловський, Б.Качура, В.Масол, Я.Погребняк, В.Сологуб, голова Президії Верховної Ради УРСР В.Шевченко, працівники ЦК О.Власенко, В.Возіанов, Б.Іваненко, Л.Кравчук, Г.Крючков, помічники першого секретаря ЦК КПУ В.Врублевський і К.Продан, міністри УРСР І.Гладуш, Ю.Олененко, А.Романенко, академіки Б.Олійник, Б.Патон, П.Тронько, народні артисти СРСР Ю.Богатиков, Д.Гнатюк, Є.Мірошниченко та ін. [6]. Лише фрагментарні уривки з досліджуваної проблеми залишили нам російські мемуаристи М.Рижков, Є.Лігачов, В.Медведев, В.Печенєв, Г.Арбатов.

Питання про обставини знайомства В.Щербицького і М.Горбачова в мемуарах та історіографії не висвітлювалось. В.Врублевський згадував, що в 1979 р. конкурентом М.Горбачова в боротьбі за пост

секретаря ЦК КПРС з сільського господарства був перший секретар Полтавського обкому Ф.Моргун, який вважався ставлеником українського партійного лідера. Однак за підтримки М.Суслова та Ю.Андропова переміг М.Горбачов. Після цього В.Щербицький довго придивлявся до нового секретаря ЦК і зрештою повірив у нього [5, с. 244]. Однак перше близьке знайомство В.Щербицького з молодим секретарем ЦК КПРС М.Горбачовим важко назвати вдалим. О.Власенко писав, що під час приїзду останнього в Україну керівник республіки не став супроводжувати його в поїзді і навіть відмовився від спільного обіду [4, с. 184–185].

Значно ширше висвітлено питання про позицію В.Щербицького щодо обрання М.Горбачова Генеральним секретарем ЦК КПРС. Як відомо, на той момент він на чолі делегації Верховної Ради СРСР перебував з візитом у США. Про напружену ситуацію в Політбюро після смерті К.Черненка писав Є.Лігачов. Він згадував, що ходили чутки, що голоси розділились, і все вирішила відсутність В.Щербицького. Хоча насправді голосування було одноставним [13, с. 70].

На цілковитому схваленні обрання М.Горбачова з боку В.Щербицького наголошував В.Врублевський: "Вибір на користь Горбачова Щербицький зробив однозначно ще раніше, сумнівів у нього щодо цього не було і альтернативної кандидатури він просто не бачив. Судячи з усього, Горбачов цінував цю підтримку В.В., ставився до нього з підкресленою повагою, яку неодноразово демонстрував" [5, с. 197]. Усі чутки щодо позиції В.Щербицького, очевидно, були викликані тим, що його думкою як члена Політбюро у США ніхто не цікавився, а відліт затримався через те, що радянський урядовий літак перебував на Кубі [5, с. 195–196]. На думку П.Тронека, український лідер не мав сумнівів щодо підтримки М.Горбачова, до якого ставився з повагою [6, с. 23].

Г.Арбатова, який був членом радянської делегації і, очевидно, за дорученням вірогідного наступника міг негласно наглядати за реакцією В.Щербицького, згадував, що всі члени делегації відкрито говорили, що генсеком треба обирати М.Горбачова, а після отримання звістки про його обрання не приховували радощів, попри офіційний траур за К.Черненком [1, с. 99].

Альтернативна думка представлена у мемуарах помічника К.Черненка В.Печенєва, який вважав, що присутність на засіданні Політбюро Д.Кунаєва та В.Щербицького могла внести значні корективи у розстановку сил [18]. Історик Ю.Шаповал висловлює нічим не підтвержене припущення, що В.Щербицький навмисно не встиг на засідання Політбюро [24, с. 126].

Чи не найбільше істориків та авторів спогадів цікавить питання, як В.Щербицькому вдалося протриматися на політичному олімпі найдовше з-поміж усіх брежнєвських соратників. Д.Табачник відзначав, що розмови про швидку відставку В.Щербицького почали топитися ще після квітневого Пленуму ЦК КПРС 1985 р. і навіть називалися "точні" дати [22, № 9, с. 159]. Однак, на думку цього ж автора, який чи не першим спробував створити політичну біографію українського лідера (досить критичну), в роки Перебудови В.Щербицький "віртуозно маневрував на бурхливих і мінливих хвилях горбачовських реформ, перекладаючи кермо то вліво, то вправо, то додаючи обертів двигуну, то майже зупиняючи його" [22, № 11, с. 122]. До того ж він проводив рішуче оновлення кадрів.

В.Баран та В.Даниленко стверджують, що В.Щербицький "діяв тонко, гнучко й не чинив відвертого опору новаціям М.Горбачова. Він говорив про перебудову, прискорення і повну підтримку курсу генсека" [2, с. 257]. Ці автори стверджують, що насправді до кінця 1980-х рр. в Україні все залишалось по-старому, як у часи "застою". Про економічні показники УРСР тих років вони навіть не згадують, зосереджуючи увагу на мітингах протесту, які ототожнюють з "демократичним процесом".

На думку В.Литвина, політичне довголіття В.Щербицького було зумовлене міцністю його позицій у республіці; стабільністю ситуації в УРСР, добрим забезпеченням населення продовольством та товарами широкого вжитку; більшою самостійністю КПУ, порівняно з іншими республіканськими партіями; скромністю життя В.Щербицького, порівняно з його середньоазійськими колегами [14, с. 105–106; 15, с. 19; 20, с. 346]. Цих позицій дотримується й О.Бойко [3, с. 63–64].

Я.Грицак пояснював політичне довголіття В.Щербицького готовністю М.Горбачова жертвувати Перебудовою і гласністю заради збереження політичної стабільності у найбільшій неросійській республіці СРСР [8].

На думку Ю.Шаповала, радянський генсек проводив в Україні певний експеримент: "Перетворюючи Україну на "заповідник застою", М.С.Горбачов ніби здійснював експеримент на анахронічну витривалість, ніби перевіряв, скільки зможе "останній з могикан застою" йти проти нової політичної течії" [24, с. 127]. Крім того, історик звернув увагу на цитату В.Коротича: "Щербицький влаштував будь-яке керівництво, він міг прилаштуватися до кого завгодно" [24, с. 122].

Сам М.Горбачов оцінював В.Щербицького не дуже високо, але цінував стабільність у республіці та його лояльність до Кремля. "Хоча параметри особистості Щербицького були не настільки масштабними, – писав колишній генсек у спогадах, – він був як на ті часи крупним політиком, впевнено "вів" республіку і, головне, твердо стояв, як він сам висловлювався, "на позиціях Богдана Хмельницького" [7, с. 202–203].

Немовби виправдовуючись за тривале "тримання" В.Щербицького на керівній посаді, М.Горбачов згадував, що той "придушував людей довкола себе. За нього так і не вирости в Україні хоч трохи помітні політичні лідери. Навіть зовні виглядав він такою глибою, яку важко зрушити з місця" [7, с. 232].

Дискусії виникають також щодо ставлення В.Щербицького до Перебудови. Як стверджував В.Врублевський, він сприйняв ідею Перебудови з розумінням, психологічно був до цього готовий, адже

в республіці вже здійснювались заходи з удосконалення стилю роботи, прискорення науково-технічного прогресу, підвищення ефективності виробництва. Але з самого початку В.Щербицького непокоїла "сло-весна тріскотня", яка здіймалась довкола ініціатив нового генсека [5, с. 217]. Крім того, лідер української Компартії не сприймав того, що процес удосконалення соціалізму поступово підмінювався його демонта-жем, що економіка скочувалась до "дикого ринку", що держава усувається від управління господарством. "Необхідно пам'ятати, що невидима рука ринку – це сліпа рука", – казав він своїм помічникам [5, с. 218–219].

Коли М.Горбачов озвучив перші тези про прискорення як основну сутність економічної реформи, В.Щербицький, за спогадами В.Врублевського, заявив: "Та ми таку перебудову в республіці вже давно здійснюємо" [5, с. 220]. Справді, ще у 1983 р. вийшла книга В.Щербицького "Науково-технічний прогрес – турбота партійна", в основу якої була покладена доповідь на республіканських зборах партійно-господарського активу в квітні 1982 р.

Як зазначав О.Власенко, В.Щербицькому імпонували заклики М.Горбачова до прискорення соціально-економічного розвитку країни, інтенсифікації економіки, корінних змін управління і планування, структурної та інвестиційної політики, зміцнення організованості і дисципліни [4, с. 187].

За спогадами Б.Патона, В.Щербицький "не просто чекав змін. Він ініціював їх, докладав зусиль – і чималих, щоб вони настали. Щербицький з надією сприйняв ідеї перебудови, намагався допомогти новому керівництву країни знайти правильні виходи з становища, що склалося, обрати вірні орієнтири" [6, с. 36].

Іншу точку зору відстоює Л.Кравчук. Він свідчить, що В.Щербицький дуже важко сприймав Перебудову [9, с. 12], його дратувало саме це слово. Стосунки між ним та новим генсеком з самого початку не склалися: "Щербицький з помітним роздратуванням ставився до кожного нововведення Генсека-демократа, зневажливо називаючи його за очі "легковажним хлопчиськом", який "бездумно руйнує велику країну". Водночас Горбачов дедалі активніше критикував керівництво КПУ за слабке втілення в життя ідей перебудови, зокрема, за недостатнє поширення гласності. Відчувалося, що Щербицькому, незважаючи на його досвід та авторитет, все важче витримувати цей двобій" [9, с. 13].

Цієї точки зору дотримується й більшість дослідників, зокрема Ю.Шаповал, який стверджує, що після приходу до влади М.Горбачова В.Щербицький одразу зрозумів, що "служити" архітекторам Перебудови він не зможе [24, с. 126].

Заслугує на увагу думка О.Власенка, що М.Горбачов основним завданням Перебудови ставив політичні проблеми, а В.Щербицький вважав головною ланкою економіку, науково-технічний прогрес [4, с. 149]. В цьому ж, на наш погляд, полягає помилка більшості істориків, які розглядають Україну Щербицького як "заповідник застою", виходячи не з економічних, а з політичних критеріїв. Бажання подати В.Щербицького як "останнього з могікан" тоталітарної системи, антидемократа, на думку В.Врублевського, не відповідає дійсності. Він радше був прибічником "партії порядку" [5, с. 44], або кажучи сучасною мовою, "суверенної демократії".

Мемуаристи відзначали, що між М.Горбачовим та В.Щербицьким іноді виникали дрібні суперечки. Займаючи особливе становище за Л.Брежнєва, український лідер важко сприймав реальне пониження свого статусу. Як згадував голова Укрпрофради В.Сологуб, після обрання М.Горбачова Україна одразу відчула дещо натягнуте до неї ставлення [6, с. 122].

Перша з цих сутичок мала кумедний характер і була пов'язана з антиалкогольною кампанією. Наприкінці травня 1985 р. М.Горбачов приїхав до Києва. Після виступу генсека у Верховній Раді керівники зібрались для обіду в їдальні Ради Міністрів УРСР. За свідченнями секретаря ЦК КПУ Я.Погребняка, М.Горбачов наполіг на відсутності алкоголю на столі [19, с. 219]. Інші автори стверджували, що, навіпаки, це зробив керівник ЦК КПУ.

В.Щербицький рішуче відстоював інтереси республіки, виступав проти намагань нового керівництва Союзу скоротити фінансування республіки. О.Власенко згадує, що він різко заперечував проти авантюричних вимог першого секретаря Московського міськкому КПРС Б.Єльцина забезпечити поставки продовольства в столицю за рахунок України [4, с. 21].

А за спогадами заступника голови Київського облвиконкому Г.Менжерес, у травні 1985 р., коли М.Горбачов висловився за скорочення Україні фондів на молоко та м'ясо, український лідер "гнівно кинув: "Ну, Михайле Сергійовичу! Я бачу, що ви Україні скоро і повітря за фондами будете відпускати!" Різко першим сів у машину і закрив за собою дверцята, залишивши високого гостя стояти на тротуарі" [4, с. 21].

В.Врублевський відзначає, що ставлення В.Щербицького до "московських бояр" було в цілому насторожене [5, с. 36]. Він виступав проти надмірної централізації, перегинів антиалкогольної кампанії, не дозволив зруйнувати "Масандру" [4, с. 119], дав розпорядження видавати ліквідаторам аварії на ЧАЕС спиртне, всупереч думці секретаря ЦК КПРС Є.Лігачова [4, с. 225]. Про виступ В.Щербицького на Політбюро ЦК КПРС з критикою антиалкогольної кампанії згадував Голова Ради Міністрів СРСР М.Рижков [21, с. 407]. За спогадами О.Ляшка, у червні 1987 р. на Пленумі ЦК КПРС В.Щербицький критикував Раду Міністрів СРСР, де "наших паперів не читають" [16, с. 400]. Однак, як свідчить В.Масол, всі пропозиції керівництва УРСР М.Горбачов "вислуховував і майже нічого не робив" [6, с. 65].

В.Врублевський пише про відверту неприязнь В.Щербицького до Р.Горбачової, яка користувалась гіпертрофованим впливом на чоловіка, особливо після того, як вслід за чоловіком "поперлась" (вислів В.Щербицького) на засідання Політбюро ЦК КПУ [5, с. 223–224]. Я.Погребняк згадував, що ще під час першого візиту М.Горбачова до Києва навесні 1985 р. Р.Горбачова погрозувала зайти в кабінет, якщо члени Політбюро ЦК КПУ не закінчать нараду з її чоловіком. При цьому В.Щербицький "спочатку почервонів, потім зблід" [19, с. 219–220].

Мемуаристи вказують на еволюцію поглядів В.Щербицького на М.Горбачова. За спогадами вдови першого секретаря ЦК КПУ Р.Щербицької: "Він сприйняв Горбачова як людину, здатну зробити дещо більше. Він звернув увагу на один з перших виступів Горбачова в Ленінграді, який і породив у нього великі надії. Адже це було щось нове, незвичне. Коли з'явився Михайло Сергійович, то все в ньому імпонувало: і чарівливість, і незвична для цього рангу молодість, і красномовство, і нові образи, і нестандартні визначення. Але поступово повторювання затасканих сюжетів почало дратувати і незабаром стало зрозуміло, що за цим словесним потоком мало що стоїть. Адже так це й було. Тому пізніше думка про Горбачова у нього змінилася. Володимир Васильович розгледів те, що іншим було ще недоступне" [5, с. 244]. Про це писали також Б.Патон і О.Власенко [4, с. 198; 6, с. 36].

В.Шевченко свідчила, що "за роки перебудови В.В. радикально змінив свою думку про Горбачова. Щоправда, мало кому це було відомо" [5, с. 224]. В.Врублевський писав, що з часом розчарування М.Горбачовим наростало: "Якщо спочатку воно мало дещо іронічний відтінок, то потім набуло стійкого негативного характеру. Ставало зрозуміло, що працювати з Горбачовим В.В. не зможе і не захоче" [5, с. 224]. В.Щербицький скептично ставився до політичних зигзагів М.Горбачова, заспокійливих закликів на Пленумах і водночас антипартійних гасел на мітингах, на кшталт "ви їх знизу, а ми їх згори" [5, с. 227].

В.Врублевський відзначав, що В.Щербицький вважав головними провалами Перебудови відсутність покращень у сільському господарстві, будівництві житла та невміння використати величезний потенціал оборонної промисловості для насичення споживчого ринку [5, с. 230–231]. На думку В.Масола, В.Щербицький раніше від багатьох інших зрозумів, що Перебудова "як процес удосконалення соціалізму стала підмінятися його поступовим демонтажем, скочуванням країни до "дикого" нерегульованого ринку" [6, с. 66].

Щоправда, ані історики, ані мемуаристи поки що не дають відповіді на питання, чи розумів В.Щербицький та інші керівники СРСР, що генсек проводить політику департизації, чим руйнує стрижень радянської політичної системи.

Самі особисті якості В.Щербицького – людини послідовної, з вірою в непорушність рішень партії, трудолюбика, чийм гаслом було "треба менше базікати, а перти плуга" [6, с. 85, 123] – штовхали його до конфлікту з генсеком, за яким закріпилося прізвисько "птаха-говорун". Багато мемуаристів оцінювали М.Горбачова як людину поперхому, схильну переоцінювати власні здібності [19, с. 36]. Ставши генсеком, він значно змінився. Як свідчить О.Власенко, якщо у травні 1985 р. у Києві він не наважився зайняти крісло головуючого на зустрічі з керівниками республіки, то згодом став усім "тикати", навіть значно старшому за нього першому секретареві ЦК КПУ [4, с. 192].

В історичній літературі відображені зміни статусу і настроїв В.Щербицького. За свідченнями Ю.Єльченка, після засідань Політбюро ЦК КПРС В.Щербицький приїздив похмурим і мовчазним [6, с. 85]. П.Тронько відзначав, що з ліквідацією наприкінці 1980-х рр. союзно-республіканських міністерств вугільної промисловості та металургії Києву все важче було впливати на становище в Донбасі та Придніпров'ї [23, с. 117].

В оновленому складі Політбюро В.Щербицький виглядав "білою вороною". У нього не склались стосунки з Є.Лігачовим, якого український лідер не сприймав всерйоз, а той, в свою чергу, демонстративно відмовився від подарунків, які традиційно надсилали в Москву союзні республіки [5, с. 38]. Л.Кравчук стверджує, що М.Горбачов неодноразово піддавав критиці В.Щербицького за незадовільне керівництво перебудовними процесами [9, с. 10].

Будучи закритою людиною [4, с. 127; 5, с. 40], В.Щербицький наприкінці політичної кар'єри, за свідченнями Я.Погребняка, "часто зривався, обривав доповідачів, нерідко навіть ображав підлеглих" [19, с. 54]. На думку В.Масола, в останні роки все більше проявлялися "притаманні йому надмірна обережність, несприйняття найменших заперечень, слабкість до вихвалень, вередливість" [17, с. 18]. В.Врублевський доводив, що В.Щербицький як державник був підготовлений до незалежності України, але не сприйняв би руйнації єдиного господарського комплексу і відмови від марксизму [5, с. 231, 239].

Л.Кравчук стверджував, що М.Горбачов побоювався одного із "зубрів" Компартії, тому після відставки В.Щербицького відчув велике полегшення [9, с. 13]. Український лідер не боявся прилюдно заперечувати генсеку. Заперечуючи проти створення Народного руху за перебудову, "Щербицький витримав паузу й досить жорстко відповів: "Це вони вам так кажуть, Михайле Сергійовичу. А нам тут на місці, видніше, що до чого". Горбачов знякотив. Тривалий час розмова не клеїлася. Лише згодом московський гість оговтався..." [9, с. 14].

Г.Крючков ще різкіше висловлює думку про певний страх генсека перед лідером українських комуністів: М.Горбачов "підспудно розумів, що порівняно з цією великою людиною він – політичний

пігмей, фігляр, каліф на час" [10, с. 114]. Однак з огляду на широко відому самозакоханість М.Горбачова, це твердження навряд чи відповідає реальності.

Можливо, М.Горбачов справді не наважувався змістити В.Щербицького, особливо враховуючи події, що сталися після відставки іншого національного лідера брежнєвського розливу Д.Кунаєва. Напередодні січневого Пленуму ЦК КПРС, який прийняв рішення вивести зі складу ЦК понад 100 найбільш вікових членів, М.Горбачов заспокоїв В.Щербицького і запевнив, що він ще потрібен партії. В.Врублевський пояснював це тим, що М.Горбачову була потрібна стабільність в Україні [5, с. 221]. Г.Крючков згадував, що наприкінці 1988 р. М.Горбачов обіцяв "політично зберегти Володимира Васильовича" [10, с. 114; 11, с. 184].

Чи не найбільше написано з приводу позиції В.Щербицького під час катастрофи на ЧАЕС. Звинувачення проти нього мають якусь дивну логіку. Критики чомусь ігнорують той факт, що Міністерство середнього машинобудування не підпорядковувалось республіканській юрисдикції і, звинувачуючи В.Щербицького, тим самим виводять з-під удару союзних керівників, в першу чергу, М.Горбачова.

Ю.Шаповал вважає, що під час катастрофи на ЧАЕС у В.Щербицькому "переміг політик, якого життя навчило мовчати і "не висовуватись" [24, с. 126], адже він уже мав гіркий досвід конфлікту з М.Хрущовим. До того ж вранці 1 травня 1986 р. М.Горбачов погрожував В.Щербицькому виключенням з партії у разі зриву демонстрації [4, с. 218; 5, с. 210–211].

Іншу точку зору подають мемуаристи. В.Врублевський стверджував, що В.Щербицький "не знав і знати не міг" про реальну загрозу катастрофи на ЧАЕС, адже довіряв запевненням учених [5, с. 208]. Крім того, навіть після аварії всю повноту інформації мали лише три особи: М.Горбачов, Є.Лігачов і М.Рижков. М.Горбачов у своїх спогадах теж стверджує, що в перші дні не було розуміння масштабів катастрофи, і бере під захист керівництво України та Білорусії [7, с. 301].

На думку П.Тронька, покладати на В.Щербицького особисту відповідальність за катастрофу на ЧАЕС немає підстав, адже станція була екстериторіальною і підпорядковувалась безпосередньо Москві. Провина українського лідера в тому, що він недооцінив масштаби катастрофи і не вжив адекватних заходів, щоб попередити населення [6, с. 23; 23, с. 116].

Як вважав В.Врублевський, відставка В.Щербицького для М.Горбачова була "жертвою ферзя". Фактично використавши потенціал українського керівника, генсек скинув його як непотрібний баласт, отримавши симпатії тих, хто сприйняв зміну керівництва України як чергову перемогу демократії [5, с. 245]. Однак дав "красиво" піти.

На думку О.Власенка, "драма Володимира Васильовича полягала в тому, що він, знаючи і розуміючи, що відбувається, практично нічого не міг зробити, щоб запобігти лиху" [4, с. 206].

Література

1. Арбатов Г. А. Ястребы и голуби холодной войны / Г. А. Арбатов. – М., 2009. – 244 с.
2. Баран В. К. Україна в умовах системної кризи (1946–1980-і рр.) / В. К. Баран, В. М. Даниленко. – К., 1999. – 304 с. – (Україна крізь віки ; т. 13).
3. Бойко О. Д. Україна 1985–1991 рр. Основні тенденції суспільно-політичного розвитку / О. Д. Бойко. – К., 2002. – 303 с.
4. Власенко А. К. В.В.Щербицкий и его время / А. К. Власенко. – Харьков, 2009. – 319 с.
5. Врублевский В. Владимир Щербицкий: записки помощника: слухи, легенды, документы / В. Врублевский. – К., 1993. – 320 с.
6. Володимир Щербицький: Спогади сучасників / за ред. В. Ф. Возіанова, В. К. Врублевського, Ю. Н. Єльченка, Б. В. Іваненка. – К., 2003. – 588 с.
7. Горбачев М. Жизнь и реформы / М. Горбачев. – М., 1995.
Кн. 1. – 1995. – 600 с.
8. Грицак Я. Нариси з історії України: Формування модерної української нації / Я. Грицак. – 2-ге вид. – К., 2000.
9. Кравчук Л. Маємо те, що маємо. Спогади і роздуми / Л. Кравчук. – К., 2002. – 392 с.
10. Крючков Г. В гуще событий / Г. Крючков. – К., 2004. – 334 с.
11. Крючков Г. Трудные уроки. Раздумья бывшего партийного работника / Г. Крючков. – К., 2004. – 352 с.
12. Курас І. Ф. Феномен Щербицького: 17 років на чолі Компартії України / І. Ф. Курас // Курас І. Ф. Етнополітика: історія і сучасність. – К., 1999. – С. 487–496.
13. Лигачев Е. Кто предал СССР? / Е. Лигачев. – М., 2009. – 288 с.
14. Литвин В. Україна: політика, політики, власть. На фоні політичного портрета Л.Кравчука / В. Литвин. – К., 1997. – 335 с.
15. Литвин В. М. Україна на межі тисячоліть (1991–2000 рр.) / В. М. Литвин. – К., 2000. – 360 с. – (Україна крізь віки ; т. 14).
16. Ляшко А. Груз памяти / А. Ляшко. – К., 2001.
Кн. 3. – Ч. 2 : На ступенях власти. – 2001. – 528 с.
17. Масол В. А. Упущенный шанс. Небеспристрастные размышления экс-премьера Украины о том, что произошло в бывшем Советском Союзе / В. А. Масол. – К., 1993. – 150 с.

18. Печенев В. Взлет и падение Горбачева: глазами очевидца (из теоретико-мемуарных размышлений 1975–1991 гг.) / В. Печенев. – М., 1996. – 207 с.
19. Погребняк Я. Записки секретаря ЦК КПУ (1971–1987 гг.) / Я. Погребняк. – К., 2006. – 312 с.
20. Політична історія України ХХ століття : у 6 т. – К., 2003.
Т. 6 : Від тоталітаризму до демократії (1945–2002). – 2003. – 694 с.
21. Рыжков Н. Трагедия великой страны / Н. Рыжков. – М., 2007. – 656 с.
22. Табачник Д. Апостол застою. Штрихи до політичного портрета Володимира Щербицького / Д. Табачник // Вітчизна. – 1992. – № 9. – С. 159–163 ; № 10. – С. 107–113 ; № 11. – С. 119–123.
23. Тронько П. Т. В.В.Щербицький (1918–1990) / П. Т. Тронько // УІЖ. – 2003. – № 1. – С. 109–117.
24. Шаповал Ю. І. В.В.Щербицький: особа політика серед обставин часу / Ю. І. Шаповал // УІЖ. – 2003. – № 1. – С. 118–129.